

Teresa Maresz  
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

## **Narracja i ikonografia historyczna współczesnych polskich podręczników do historii. Ich rola w kreowaniu wizerunku Rosji i Rosjan**

Podręcznik jest jednym z pierwszych źródeł informacji młodego człowieka. Jego zasadniczym elementem jest narracja tekstowa. Od wyboru słów zależy ładunek informacyjny, a także perswazyjny. Autor narracji historycznej, przybliżając odbiorcy fakty, prezentuje swoje wyobrażenie opisywanej przeszłości (Topolski 1996: 346). W ten sposób kształtuje w młodych ludziach poglądy na proces historyczny oraz wyrabia w nich określone postawy moralne (Maternicki 1984: 68). Stąd tak duża odpowiedzialność ciąży na autorach podręczników do historii. Retoryka w nich stosowana jest groźnym narzędziem w rękach mało doświadczonych autorów, ale przede wszystkim w pracy osób, które celowo zmierzają do tego, aby uczeń przyjął ich argumenty i zaakceptował prezentowaną wizję przeszłości (Konieczka-Śliwińska 2001). Obok słowa odautorskiego na stronach nowoczesnych podręczników do historii zamieszczane są zdjęcia, ilustracje oraz mapy. Dobór oraz sposób ich prezentacji wpływa na poznanie i myślenie historyczne ucznia (Suchoński 1994: 343). Istotne jest, które postaci i wydarzenia są eksponowane, a które z nich pomijane.

„Z nieznamości czasów minionych wypływa nieuchronnie niezrozumienie terażniejszości” (Bloch 1960: 60). Słowa te jeszcze bardziej nabierają sensu, gdy przyjrzymy się temu, co ostatnio ma miejsce w Polsce. Wspólne dzieje narodów, mieszkających obok siebie, zbliżają, ale też wyostrzają żale za wyrządzone sobie nawzajem krzywdy.

Od kilku lat prowadzę badania nad prezentacją Rosji i Rosjan w podręcznikach dla liceum z czasów PRL (Maresz 2004, 2006) i nam współczesnych (Maresz 2006, 2008, 2009). Ich wyniki pokazują, iż Związek Radziecki z państwa braterskiego przeistoczył się w nielubianego sąsiada. We współczesnych podręcznikach omawianie dziejów Europy często ogranicza się do jej zachod-

niej części. Dla ich autorów Europa kończy się na rzece Bug, a dzieje, kultura i mieszkańcy Rosji oraz Związku Radzieckiego są niezauważane (ta uwaga dotyczy również pozostałych wschodnich sąsiadów Polski). W swoich badaniach „poszłam pod prąd” — otrzymawszy finalny obraz Rosji i Rosjan sięgnęłam po podręczniki do historii na drugim i trzecim etapie kształcenia. Pamiętałam przy tym o zasadzie obowiązującej w polskim systemie oświaty — edukacja odbywa się w układzie spiralnym. W szkole podstawowej, stosownie do możliwości percepcyjnych uczniów (Włodarski; 1985; 280), nie przekazuje się im zbyt dużo wiadomości. Dopiero w gimnazjum, gdy ci opadają zdolności myślenia historycznego, treści historyczne wzbogacane są o nowy zakres informacji.

Od roku szkolnego 2009/2010, zgodnie z nową „Podstawą programową kształcenia ogólnego” z 23 grudnia 2008 r., dla pierwszych i drugich klas gimnazjum obowiązują nowe podręczniki (ich narracja jest tożsama z poprzednią — pisali je ci sami autorzy). Za rok edukacja historyczna w gimnazjum zakończy się na omówieniu wydarzeń z I wojny światowej, a materiał nauczania odnoszący się do XX w., będzie realizowany w klasie pierwszej szkoły ponadgimnazjalnej. W związku z powyższym analizę objęłam podręczniki dla szkoły podstawowej (wydarzenia od średniowiecza do czasów nam współczesnych) oraz podręczniki gimnazjalne — „nowe” (wydarzenia do XVIII w.) oraz „stare” (część dotycząca XIX i początków XX w.).

W szkole podstawowej edukacja historyczna odbywa się w ramach bloku przedmiotowego „Historia i społeczeństwo”. Dzieje państwa polskiego na tle wydarzeń powszechnych są ujęte chronologicznie. O tym, że w średniowieczu Słowianie wschodni zjednoczyli się w ramach Rusi Kijowskiej uczniowie dowiadują się z map podręcznikowych. Państwo to występuje pod nazwą: „Ruś”, „Państwo Ruskie”, „Ruś Kijowska”, „Księstwo Kijowskie”. W zaledwie, co trzecim podręczniku uczniowie przeczytają o chrzcie Rusi. W gimnazjum wzmiankuje się o powstaniu Rusi Kijowskiej przy omawianiu wypraw Wikin-gów, zwanych Waregami. Ich wódz Ruryk (założyciel dynastii Rurykowiczów) objął w IX w. władzę w Kijowie. Nie jest to najlepszy sposób wyjaśnienia faktu, iż Ruś Kijowska powstała na terenach słowiańskich, a tylko dynastia była obcego, wareskiego pochodzenia. Za to prawie zawsze pada data 988 r. oraz imię Włodzimierza Wielkiego, za sprawą którego Ruś Kijowska przyjęła chrzest z Bizancjum, co bywa komentowane: „wprowadził tym samym swoje państwo w krąg kultury bizantyjskiej” (Moryksiewicz i in. 2009: 139). We wszystkich podręcznikach nowopowstałe państwo, pod nazwą „Księstwo Kijowskie”, można odnaleźć na mapie. O stosunkach polsko-ruskich uczniowie dowiadują się dopiero w gimnazjum. Częściej wskazywane jest przyłączenie przez Bolesława Chrobrego Grodów Czerwieńskich, aniżeli wcześniejsza ich utrata za panowania Mieszka I. Przeczytamy: Bolesław Chrobry „zdobył

i złupił Kijów” (Kowalewski i in. 2009: 161); „zdobył liczne łupy i jeńców” (Ustrzycki 2009: 172).

Szkoda, że w części podręczników zbagatelizowano wątek najazdu mongolskiego, dający kres Księstwu Kijowskiemu. Przecież zwierzchnictwo mongolskie zostało jemu narzucone na ponad 200 lat, a państwo to już nigdy nie odbudowało się w starych granicach. W niektórych podręcznikach pojawiają się stwierdzenia: „Nieszczęście nagle przyszło [...] [Mongolowie] urządzili rzeź mieszkańców” (Małkowski, Rześniowiecki 2010: 161); „Ruś została pokonana i spustoszona” (Moryksiewicz i in. 2009: 194); „ziemie ruskie zostały złupione i podporządkowane zdobywcom” (Kowalewski i in. 2009: 195).

Nie we wszystkich podręcznikach dla szkoły podstawowej znajdziemy informację o przejściu Rusi Halickiej przez króla polskiego. Za przyczynę tej decyzji podaje się fakt, iż „odziedziczył ją w spadku” lub „skorzystał z okazji”. Brakuje wyjaśnienia przyczyn słabości wschodniego sąsiada, które sprawiły, że król Kazimierz Wielki sięgnął po część ziem ruskich. Za to, o tym zdarzeniu, napisali wszyscy autorzy podręczników gimnazjalnych — „pojawiła się szansa”, król polski „odziedziczył [Ruś Halicką] w spadku”, „uważał [ją] za swoje dziedzictwo”, ale też i „powetował sobie straty” poniesione na Pomorzu. Jednak do rzadkości należy omówienie sytuacji na Rusi Halickiej po jej włączeniu w granice Królestwa Polskiego. Przykład: „obok instytucji Kościoła prawosławnego — wprowadzono instytucje Kościoła rzymskokatolickiego” (Trzcionkowski, Wojciechowski 2009: 153).

O tym, że w czasach nowożytnych powstało Państwo Moskiewskie, a później Carstwo Rosyjskie czy też po prostu Rosja uczniowie szkoły podstawowej dowiadują się wyłącznie z map podręcznikowych. Ni stąd, ni zowąd w narracji podręcznikowej pojawia się Rosja, broniąca swojego tronu i korony przed przejściem ich przez króla Zygmunta III. Padają zaledwie stwierdzenia o tym, że Rosja, osłabiona walkami o tron, wydawała się królowi polskiemu „łatwym łupem”, ale jego starania „nie miały żadnych szans” i wojska polskie zostały wyparte z Moskwy. Niezrozumiała dla ucznia jest też informacja, iż w XVII w. Kozacy zwrócili się do cara z prośbą o przyłączenie ich ziem do Rosji.

We wszystkich podręcznikach gimnazjalnych nowe państwo, powstałe w XIV w., zostało na mapach podpisane: „Wielkie Księstwo Moskiewskie” lub po prostu „Państwo Moskiewskie”. Nieliczni autorzy narracji podręcznikowej wskazali, iż państwo rosyjskie stworzyli władcy Moskwy, która „początkowo była stolicą niewielkiego księstwa na Rusi” (Kucharczyk i in. 2010: 200). Za to prawie każdy przedstawił losy Rusi od niewoli mongolskiej, poprzez zwycięstwo Dymitra Dońskiego na Kulikowym Polu, rządy Iwana III Srogiego po powstanie Carstwa Iwana Groźnego. Pojawiają się przy tym stwierdzenia typu: „zbieranie ziem ruskich”; „trzeci Rzym”; „carskie samowładztwo”; „samodzierżawie w Rosji carskiej”. Rządy Iwana Groźnego

bywają opisane w sposób nader drastyczny: „jego polityka oparta na terrorze wobec bojarów oraz szlachty” (Ustrzycki 2010: 111); „lubował się w okrucieństwie” (Kucharczyk i in. 2010: 201); „Oprycznicy — zwani »psami« cara wozili przytroczone do siodła czaszki psów, którymi »gryźli« rzekomych zdrajców — przez kilka lat siali terror w państwie moskiewskim. [...] Po kilku latach [car] swoje »psy« kazał torturować i wieszać. [...] Lubował się w zadawaniu mąk (sam wymyślał nowe rodzaje tortur)” (Małkowski, Rześniowiecki 2010: 164). Imię jego często wymieniane jest w związku z wojną o Inflanty, w której Rosja „nic nie zyskała”, a Wielkie Księstwo Moskiewskie „zostało odepchnięte od wybrzeży Bałtyku”. Informacji tej często towarzyszy reprodukcja obrazu Jana Matejki „Batory pod Pskowem”, a na nim klęczący władca Połocka wita polskiego króla chlebem i solą.

W niektórych podręcznikach dla szkoły podstawowej uczeń poznaje terminy: pop, cerkiew, ikona i ikonostas. Jednak nie zawsze zostały one odpowiednio zilustrowane. Przykład Soboru Pokrowskiego w Moskwie (chramu Wasyla Błazennego) jest ciekawy (kopuły orientalne), ale nie jest typową budowlą sakralną prawosławia. W podręcznikach gimnazjalnych ilustracji jest znacznie więcej. Są to zdjęcia ikon (Matki Boskiej Włodzimierskiej, św. Borysa i św. Gleba — patronów Rusi oraz Trójcy Świętej — Andrzeja Rublowa), soborów (św. Zofii w Nowogrodzie Wielkim, Błagowieszczeński na Kremlu i Wasyla Błazennego w Moskwie), czapki Monomacha, tabliczki z Nowogrodu z cyrylicą, listu na korze brzoźowej z XIV w., reprodukcje obrazów: „Kupcy nowogrodzcy” (miniatura z XVI w.), „Ranek na Kulikowym Polu” (XX w.), „Oprycznina pod Iwanem Groźnym” (XIX w.) oraz portrety Iwana Groźnego.

Nie ma podręcznika do gimnazjum bez omówienia tzw. dymitriady. W jednych wskazuje się na „korzystną sytuację” i „chaos” w Państwie Moskiewskim po wygaśnięciu dynastii Rurykowiczów, w innych na „osłabienie sąsiada”, „interwencję polską”, „okazję” i „szansę” na objęcie tronu w prawosławnej Rosji przez Zygmunta Wazę, a w jeszcze innych na to, iż polskim magnatom „zamarzyło się” zdobycie wpływów i bogactw — „dymitriada» była prywatną awanturą polskich panów kresowych” (Małkowski, Rześniowiecki 2010: 231). W dalszej części następuje opis kampanii smoleńskiej wraz z imionami jej uczestników z obu stron. „Nastroje antypolskie” sprawiły, że oblężona na Kremlu załoga polska skapitulowała, a nowym carem został Michał Romanow. Podkreśla się, iż założona przez niego dynastia Romanowów włądała w Rosji aż do 1917 r.

Do kolejnego konfliktu polsko-rosyjskiego doszło w następstwie ugody w Perejasławiu — „Moskwa nie tylko chciała zagarnąć Ukrainę, ale także miała pretensje do ziem utraconych w 1618 roku” (Małkowski, Rześniowiecki 2010: 242). „Najazd moskiewski” oraz „interwencja Rosji” doprowadziły do

podziału ziem Ukrainy w Andruszowie, a postanowienia tego traktatu świadczyły o „słabości Rzeczypospolitej”. Słabość tę wykorzystał Piotr I i w 1717 r. „wojska rosyjskie bezkarnie wkroczyły na teren Rzeczypospolitej” (Kąkolewski, Plucińska-Mieloch 2009: 203) — mowa o tzw. Sejmie Niemym.

Wróćmy do spraw rosyjskich. Wspomnianemu przed chwilą carowi Piotrowi I w podręcznikach gimnazjalnych poświęca się niemało miejsca. W każdym z nich odnajdziemy jego wizerunek — hobbysta zebrałby niemałą galerię jego portretów. Rozdziały podręczników, poświęcone jego rządowi, noszą tytuły: „Reformy Piotra I”, „Piotr I i jego zainteresowanie Europą Zachodnią”, „Europeizowanie Rosji”, „Modernizacja i europeizacja państwa”. Tu następuje szerokie omówienie reform armii, administracji, oświaty, obyczajów. Odbiorcy powyższej narracji utrwalili się jednak przede wszystkim fakt obcinania bród bojarom na polecenie cara, co często bywa zilustrowane ryciną pokazującą ten proceder.

Kontynuatorem mocarstwowej polityki Piotra I była Katarzyna II. To ona jest kolejną postacią, przy której na dłużej zatrzymują się autorzy podręczników do gimnazjum. Podkreśla się w nich, iż była ona „bezwzględna i przebiegła [...] tłumiała wszelkie próby buntu oraz zrzucenia poddaństwa” (Chachaj, Drob 2010: 98), „rozbudowała rosyjskie samodzielnictwo i zagarniała przemocą obce terytoria [...]”. Jej panowanie charakteryzowało się z jednej strony reformami administracyjnymi, z drugiej strony — wzrostem ucisku rosyjskich chłopów” (Kucharczyk i in. 2010: 299-301).

Rosja na kartach wszystkich podręczników szkoły podstawowej jest obecna w związku z rozbiorem Polski — zarówno w tekście, jak i na mapach. Nie wyjaśnia się jednak uczniom przyczyn udziału w nich carycy Katarzyny II (niekiedy nazywanej carową lub cesarzową). Do rzadkości należy informacja o tym, że Stanisław Poniatowski był jej „protegowanym” i dzięki temu został królem Polski. O wyborze stolnika Stanisława Poniatowskiego — ostatniego króla Polski „pod osłoną rosyjskich wojsk” oraz o tym, że każdy krok w stronę naprawy Rzeczypospolitej i „niezależnienia od Rosji” spotykał się ze sprzeciwem carycy napisali wszyscy autorzy podręczników gimnazjalnych. Do reguły należy zaliczyć informowanie w podręcznikach dla szkoły podstawowej i gimnazjum o tłumieniu powstania kościuszkowskiego przez wojska rosyjskie. Chociaż ich zmagania są jakby tłem dla bohaterstwa Naczelnika powstania oraz kosynierów. Przymiotnik „rosyjski” pojawia się w kontekście niewoli, do której dostał się ranny Kościuszko oraz „bestialskiej rzezi” dokonanej przez żołnierzy. Do tekstu bywa dołączona reprodukcja obrazu Aleksandra Orłowskiego „Rzeź mieszkańców Pragi”.

Wizerunek imperatorowej Rosji niezbyt często jest zamieszczany we współczesnych podręcznikach do historii. Z reguły Katarzyna II występuje w stroju koronacyjnym lub na obrazie „Alegoria I rozbioru Polski”. Brakuje

jednak informacji o tym, że jest to tzw. „Kołacz królewski” Jeana-Michela le Jedne (ryt Nicolasa Noëla Le Mire’a). We wszystkich podręcznikach na mapkach zaznaczono ziemie, zagarnięte przez Rosję oraz Prusy i Austrię w następstwie trzech rozbiorów Rzeczypospolitej.

Omówieniem rozbiorów Polski kończą się aktualnie obowiązujące podręczniki gimnazjalne dla klasy drugiej. W związku z brakiem nowych podręczników dla klasy trzeciej (ukazą się w przyszłym roku szkolnym) dalszej analizie podlegać będą dotychczasowe („stare”).

W podręcznikach dla szkoły podstawowej dzieje Królestwa Polskiego w XIX w. zostały ograniczone do powstań narodowych. W co drugim podręczniku pada imię cara Aleksandra I, jako tego, który współdecydował o powstaniu Królestwa Polskiego i nadał mu konstytucję. Częściej pojawia się wizerunek Wielkiego Księcia Konstantego, co bywa tłumaczone faktem, pełnienia przez niego faktycznej władzy w Królestwie oraz dowodzeniem armią polską. On też wymieniany jest w kontekście Nocy Listopadowej. Przebieg obu powstań narodowych (listopadowego i styczniowego) w szkole podstawowej przybliży się uczniom z punktu widzenia bohaterstwa polskich powstańców. Na temat strony przeciwnej padają ogólne stwierdzenia: „wojska rosyjskie wycofały się z miasta”, „armia rosyjska przekroczyła granice Królestwa Polskiego”. Nie zawsze wymieniony jest car Mikołaj I, nie wspomina się też o jego detronizacji, jako króla polskiego. Za to szeroko opisywane są represje wobec uczestników powstań narodowych — zsyłki na Sybir (zamiennie nazywane zesłaniami na Syberię), konfiskaty majątków i wcielenia do rosyjskiej armii. Temu towarzyszą ilustracje, na przykład jakże wymowny obraz Aleksandra Sochaczewskiego „Zakuwanie w kajdany”. Nie ma podręcznika bez rozdziału, w którym by nie opisano polityki rusyfikacyjnej wobec społeczeństwa polskiego. Padają słowa o „brutalnej rusyfikacji”, „zakazie mówienia po polsku”, „walce z polskością”, „terrorze”. Jest też mowa o ograniczaniu autonomii Królestwa Polskiego, aż do przemianowanie go w Kraj Przywiślański.

Car Aleksander I, w podręcznikach dla gimnazjum, wymieniany jest w związku z pokojem w Tylży, obroną Moskwy przed najazdem Napoleona, kongresem wiedeńskim, Świątym Przymierzem i nadaniem Królestwu Polskiemu konstytucji. Można go też zobaczyć na licznych portretach. W podręcznikach gimnazjalnych, na wzór tych ze szkół podstawowych, Wielki Książę Konstanty występuje zarówno w tekście autorskim, jaki i na portretach czy rycinach (na przykład w trakcie musztry na Placu Saskim). Autorzy narracji podręcznikowej, zanim przeszli do omówienia powstania listopadowego, wskazywali na łamanie konstytucji przez cara oraz brutalne traktowanie polskich oficerów przez księcia Konstantego. Przebieg nocy listopadowej i wojny polsko-rosyjskiej w gimnazjum z reguły był przedstawiany jako walki wojska polskiego z ar-

mią marszałka Iwana Dybicza i feldmarszałka Iwana Paskiewicza. Natomiast szeroko opisane zostały carskie represje po klęsce powstania, zmierzające do upodobnienia Królestwa Polskiego do Rosji. Car Mikołaj I często występuje na kartach podręczników na różnych portretach. Podobna sytuacja ma miejsce w związku z powstaniem styczniowym — tu również przedstawiane są działania wojsk partyzanckich, a po upadku powstania — carskie represje i zesłania na Syberię. Padały przy tym słowa: „car nakazał brutalnie rozprawić się z »niewdzięcznymi« Polakami”; „Rozpoczął się straszliwy ciąg egzekucji”. Osobne rozdziały są poświęcane „okrutnym losom zesłańców na Sybir”, prześladowaniu kościołów, »wyrwaniu polskości z korzeniami«, rusyfikacji szkolnictwa oraz likwidacji Królestwa Polskiego i przemianowanie go w Kraj Przywiślański.

W podręcznikach gimnazjalnych odnajdziemy szereg wydarzeń z dziejów Rosji, nieuwzględnionych wcześniej w podręcznikach szkoły podstawowej. Są to: powstanie dekabrystów, wojna krymska, uwłaszczenie chłopów w 1861 r., udział Rosji w kolonializmie (symbolizuje go francuska karykatura „Dzielenie chińskiego placka”), wojna rosyjsko-japońska; rewolucja 1905 r. w Rosji, wraz z krwawą niedzielą. Temu ostatniemu wydarzeniu prawie zawsze towarzyszy jakaś ilustracja z masakry na ulicach Petersburga lub zdjęcie Lenina. W zaledwie 20% analizowanych podręczników natrafimy na trzech rosyjskich twórców — Aleksandra Puszkina, Michała Lermontowa i Lwa Tołstoja.

O udziale Rosji w pierwszej wojnie światowej uczniowie szkoły podstawowej i gimnazjalnej znowu dowiadują się głównie z mappek podręcznikowych. Rosja na nich jest zaznaczona w barwach Trójporozumienia. W ujęciu narracji podręcznikowej została ona pokonana w pierwszym miesiącu wojny. O tym, że Mikołaj II abdykował i że w Rosji doszło do dwóch rewolucji dowiadują się nie wszyscy uczniowie szkół podstawowych. Zdarza się, że niektórzy autorzy przewartościowali opisywane fakty:

Rewolucja lutowa uczyniła z Rosji republikę demokratyczną i przyniosła swobody, których nigdy w tym kraju nie było. [...] Bolszewicy obalili ustrój demokracji parlamentarnej w Rosji i wprowadzili dyktaturę proletariatu, czyli rządy partii bolszewików [...] [które] zasłynęły z krwawego terroru. (Centkowsky 2002: 116-117)

Do powyższego tekstu dołączono ilustrację opatrzoną komentarzem: „Przemawia Włodzimierz Lenin — przywódca bolszewików, którzy dokonali zbrojnego zamachu i przejęli władzę w Rosji”. Autorzy innego podręcznika zamieścili portret Mikołaja II z synem, który opatrzili podpisem: „Został zamordowany wraz z rodziną przez bolszewików” (Ratajczak, Roszak 2000: 51).

W każdym podręczniku do gimnazjum jeden z jego rozdziałów był poświęcony dwóm rewolucjom w 1917 r. w Rosji, a tytuły ich brzmią: „Upadek caratu”, „Dwuwładza”; „Wielka rewolucja, czy bolszewicki przewrót?”; „Rewolucja czy czerwony terror?”; „Cała władza w ręce Rad”, „Dyktatura proletariatu”; „Cień bolszewizmu nad Rosją” lub po prostu „Rewolucja lutowa” i „Rewolucja październikowa”. Narracji tekstowej towarzyszy od dwóch do jedenastu ilustracji. Są to zdjęcia: Lenina, Lwa Trockiego, cara Mikołaja II, Georgija Rasputina, Aleksandra Kiereńskiego. Sporo jest też zdjęć scen rodzajowych. Tylko w dwóch przypadkach znalazłam zdjęcie krążownika „Aurora”. W niektórych podręcznikach, obok tekstu autorskiego zamieszczane są fragmenty źródeł, pozwalające uczniowi na ich samodzielną analizę. Obok tekstu Lenina o zadaniach proletariatu i Dekretu o pokoju są także raporty tajnej policji i list patriarchy Tichona o głodzie w porewolucyjnej Rosji.

Tu zakończymy analizę podręczników gimnazjalnych, gdyż pozostałe treści kształcenia, zgodnie z najnowszą reformą oświaty, zostaną przeniesione do pierwszej klasy szkoły ponadgimnazjalnej. Dalsza część analizy dotyczy wyłącznie podręczników dla szkoły podstawowej.

Po pierwszej wojnie światowej na mapach podręczników szkoły podstawowej pojawia się Rosja Radziecka. W tekście autorskim wymieniana jest jako ta, z którą przyszło Polakom walczyć o kształt granic II Rzeczypospolitej. Do wojny doszło, gdyż „celem bolszewików było rozszerzenie rewolucji na zachód Europy”. Przełomowym momentem wojny polsko-bolszewickiej była bitwa warszawska — cyt.: „Rosjanie nie docenili siły i determinacji polskiej obrony. [...] wojsko polskie pod osobistym dowództwem Józefa Piłsudskiego pokonało Armię Czerwoną i zmusiło do odwrotu” (Centkowsky 2002: 131-132). W podręcznikach, obok ilustracji pokazujących bohaterstwo żołnierzy polskich, zamieszczane są rosyjskie plakaty propagandowe ze słowami Michaiła Tuchaczewskiego „Po trupie Polski wiedzie droga do światowego pożaru!” lub nawołujące do walki z Polską (symbolizuje ją grubaśny szlachcic z sumiastymi wąsami) wraz z napisem „Każde uderzenie młota — ciosem we wroga”. Pojawiła się też karykatura „Tow. Lenin oczyszcza ziemię z nieczystości” (Lenin miotłą usuwa z globu ziemskiego królów i dygnitarzy).

Państwo powstałe w pierwszej połowie XX w. w Europie wschodniej w polskich podręcznikach do historii bywa nazywane: ZSRR, Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich lub po prostu Związek Radziecki. Praktycznie nie ma autora podręcznika, który by nie skrytykował jego ustroju. W narracji tekstowej padają stwierdzenia typu: „terror”, „eliminacja ze społeczeństwa”, „miejsca odosobnienia, więzienia, obozy pracy — łagry”, „głód”, „śmierć milionów obywateli ZSRR”. Przykład:

Przeciwników nowej władzy mordowano lub osadzano w specjalnych obozach pracy. Ludzie tam więzieni pozbawieni byli wszelkich praw, zmu-



szani byli do niewolniczej pracy. Oblicza się, że w obozach tych śmierć poniosło kilkanaście milionów obywateli ZSRR. [...] Artyści i pisarze tworzyć musieli zgodnie z zaleceniami władz. W ten sposób w ZSRR powstał nowy ustrój, zwany komunizmem. (Ratajczak, Roszak 2000: 51-52)

Nieliczni autorzy zdecydowali się na zilustrowanie tych treści. Na wyobraźnię odbiorcy oddziałuje, wymowne zdjęcie wychudzonego dziecka — ofiary głodu z lat 20. XX w., opatrzone komentarzem: „klęska wielkiego głodu pochłonęła miliony ofiar”.

Po śmierci Lenina Józef Stalin „skupił w swoich rękach nieograniczoną władzę”, „stał się dyktatorem państwa jako wódz partii bolszewickiej”, objął „dyktatorskie rządy w Rosji bolszewickiej”. Na zdjęciach Stalin zawsze prezentowany jest w mundurze wojskowym.

We wszystkich podręcznikach odnajdziemy informację o pakcie Ribbentrop-Mołotow wraz ze zdjęciem Wiaczesława Mołotowa składającego podpis pod „Tajnym protokołem”. Czasami dołączone są fragmenty tego dokumentu. Zdarzają się podręczniki, w których, zamiast zdjęcia, widnieje karykatura „Stalin i Hitler ściskający sobie ręce”, a ich dłonie ociekają krwią lub angielska karykatura, przedstawiająca „zaślubiny” Stalina z Hitlerem.

Normą jest informowanie ucznia o agresji radzieckiej 17 września 1939 r. na wschodnie terytoria naszego kraju. Wydarzenie to ilustrują zdjęcia ze spotkania wojsk niemieckich i radzieckich (zamiennie nazywanych sowieckimi) „po dokonaniu wspólnej agresji na Polskę”. Pisząc o okupacji radzieckiej autorzy podręczników wskazują na deportacje ludności polskiej „w nieludzkich warunkach” oraz „bestialski mord” jeńców wojennych wziętych do niewoli. Oto przykłady narracji podręcznikowej: „rozpoczął się proces oczyszczania ziem polskich z »elementów niepożądanych«” (Centkowsky 2002: 177); „Osadzeni w obozach: Kozielsku, Ostaszkowie i Starobielsku, zostali w kwietniu 1940 roku bestialsko zamordowani” (Ratajczak, Roszak 2000: 63); „Ponad cztery tysiące jeńców z Kozielska rozstrzelano w Katyniu” (Gensler i in. 2001: 232).

Za to o udziale ZSRR w pokonaniu Niemiec hitlerowskich niewiele napisano w tych podręcznikach. Częściej jest to relacja poczynań III Rzeszy — agresja na Związek Radziecki oraz „zwycięski pochód wojsk niemieckich” pod Leningrad i Moskwę. Towarzyszą temu zdjęcia oddziałów niemieckich — jakby chciano pokazać słabość strony rosyjskiej. Pod Stalingradem Niemcy ponieśli straty zarówno w starciu z Armią Czerwoną, jak i z „bardzo ciężkimi warunkami zimowymi”. Nie we wszystkich podręcznikach zauważono udział ZSRR w konferencjach Wielkiej Trójki. W zależności od zainteresowań i poglądów autorów tych podręczników (przypuszczam) w niektórych wspomina się o udziale Związku Radzieckiego w konferencji w Jałcie, w innych — w konferencji w Poczdamie. Są też i takie podręczniki, w których, zamiast powyższych

wydarzeń, jest omówiona zimowa ofensywa radziecka, zakończona zdobyciem Berlina i podpisaniem przez delegację niemiecką kapitulacji.

Czterdzieści lat po drugiej wojnie światowej, w ujęciu narracji podręcznikowej, przebiegło pod znakiem „zimnej wojny” i niekończącej się rywalizacji Stanów Zjednoczonych i Związku Radzieckiego. W jednym z podręczników wyścig zbrojeń zilustrowano karykaturą Nikity Chruszczowa i Johna Kennedy’ego, siedzących na bombach (broni wodorowej). Do rzadkości należy zapis: „wprowadzono umiarkowane reformy polityczne w ZSRR od połowy lat 80. Ich niepowodzenie doprowadziło do rozpadu Związku Radzieckiego” — brak daty (Gensler i in. 2001: 255). O tym, że doszło do rozpadu ZSRR uczniowie dowiadują się raczej z map, aniżeli z samego tekstu odautorskiego. Mogą tego jedynie domyślać się, wnikliwie analizując mapy prezentujące współczesne „Państwa Unii Europejskiej” lub „Państwa należące do NATO”. Ich sąsiadami na wschodzie są nowopowstałe kraje, a wśród nich Rosja.

Podsumujmy: Narracja tekstowa podręczników dla szkoły podstawowej w zasadzie spełnia postulat dydaktyczny — nie jest obciążona zbyt dużą ilością wiadomości. Jednak dobór treści dokonany przez jej autorów nie zawsze pozwala uczniom na zrozumienie ciągłości historycznej naszego wschodniego sąsiada. Rosja (w różnych okresach swego istnienia pod różnymi nazwami) występuje głównie na mapkach podręcznikowych. Zakres materiału prezentowany w podręcznikach gimnazjalnych pozwala odbiorcy uchwycić główne etapy dziejów Rosji i Rosjan. Są one szeroko opisywane, zgodnie z zasadą — im wydarzenia bliższe naszym czasom, tym narracja jest wnikliwsza i bardziej konkretna. Większość faktów została umiejscowiona w czasie (są daty) i w przestrzeni (występują liczne mapy podręcznikowe).

Zastrzeżenie jednak budzi jednostronny — negatywny obraz Rosji i Rosjan (carów i przywódców państwowych, społeczeństwo rosyjskie w podręcznikach jest anonimowe). Zbyt wiele zdań w narracji tekstowej zawiera negatywne opinie. Uczniowie po edukacji na obu etapach kształcenia poznają państwo, któremu w przeszłości niewiele się udawało (przegrana z Bolesławem Chrobrym, Kazimierzem Wielkim, Stefanem Batorym, dymitriada, przegrana w pierwszej wojny światowej, bo wygrane bitwy z Napoleonem i Hitlerem zawdzięcza raczej „trudnym warunkom zimowym”). Uczniowie zapamiętują, że Rosja dokonała trzech rozbiorów Polski, stłumiła powstania narodowe, rusyfikowała społeczeństwo polskie w XIX w., a Związek Radziecki zagarnął ziemie polskie oraz prześladował i mordował Polaków w czasie drugiej wojny światowej. Okrucieństwa władzy zaznał również naród rosyjski. Prezentacja tylko „ciemnej strony” historii wywołuje w młodym, mało doświadczonym odbiorcy negatywne nastawienie do przeszłości, a to z kolei nie rokuje perspektyw na pozytywne ułożenie relacji w przyszłości.

Od autorów podręczników szkolnych oczekiwałabym dołożenia starań, aby dzieje prezentowali rzetelnie, bez próby wciągania ucznia w grę słowną i obrazową. Nie wolno im dokonywać subiektywnej narracji historycznej. Dopóki nie doczekamy się tego sugeruję nam wszystkim (nie tylko uczniom) ustawiczną edukację historyczną, gdyż ta wyniesiona ze szkoły kiedyś czy też zupełnie nie tak dawno wymaga nieustannej weryfikacji.

## Literatura

- Bloch, M.: *Pochwała historii czyli o zawodzie historyka*, przeł. W. Jedlicka, PIW, Warszawa 1960.
- Konieczka-Śliwińska, D.: *Retoryka we współczesnych szkolnych podręcznikach historii*, Wyd. IH UAM, Poznań 2001.
- Maresz, T.: *Jakie sąsiedztwo? O stosunkach polsko-ruskich w podręcznikach szkolnych*, [w:] *Wielokulturowość w nauczaniu historii*, red. B. Burda, B. Halczak, Oficyna Wydawnicza UZ, Zielona Góra 2004, s. 259-266.
- , *Obraz vostočnogo soseda: istoria Rusi, Rossii i SSSR v pol'šskich učebnikah dla srednej Źkoly (40-90-e gg. XX v.)*, „Vestnik RGGU”, seria „Istoričeskije nauki”, nr 4, red. J.I. Pivovar, Moskva 2008, s. 94-129.
- , *Obraz vostočnogo soseda: istoria Rusi, Rossii i SSSR v covremennyh pol'šskich učebnikah dla srednej Źkoly*, „Vestnik RGGU”, seria „Istoričeskije nauki” nr 4, red. J.I. Pivovar, Moskva 2009, s. 63-78.
- , *Obraz Rossii i rossijân v pol'šskich učebnikah po istorii: 80-e gody XX veka — načalo XXI veka*, „Vestnik CMO MGU”, nr 6, cz. 1-2, Folologija. Kul'turologija. Metodyka, Moskva 2006, s. 115-125.
- , *Rosjanin w polskich podręcznikach szkolnych do historii*, [w:] *Polacy i Rosjanie. Przewyciężanie uprzedzeń*, red. A. de Lazari, T. Rongińska, Wydawnictwo Ibidem, Łódź 2006, s. 183-209.
- , *Zmiana obrazu Rosji i Rosjan w podręcznikach do historii dla szkół licealnych*, [w:] *Tradycja i mity w edukacji historycznej w dobie reformy*, red. S. Roszak, M. Strzelecka, M. Ziółkowski, Stowarzyszenie Oświatowców Polskich, Toruń 2004, s. 178-196.
- Maternicki, J.: *O nowy kształt edukacji historycznej*, WSiP, Warszawa 1984.
- Suchoński, A.: *W poszukiwaniu podręcznika na miarę naszych czasów*, [w:] *Dydaktyka historii*, J. Maternicki, C. Majorek, A. Suchoński, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994, s. 342-344.
- Topolski, J.: *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Rytm, Warszawa 1996.
- Włodarski, Z.: *Odbiór treści w procesie uczenia się*, PWN, Warszawa 1985.

## Wykaz podręczników

### **Gimnazjum — podręczniki, zgodne z nową podstawą programową — klasy I–II (zagadnienia do XVIII w.)**

- Chachaj, J., Drob, J.: *Historia. Czasy nowożytne. Podręcznik dla gimnazjum, klasa 2*, Warszawa 2010.
- Jadczak, M., Meissner-Smoła, M., Zając, S.: *Poznajemy przeszłość. Historia 2. Gimnazjum*, Toruń 2010.
- Kąkolewski, I., Plucińska-Mieloch, A.: *Blżej historii. Podręcznik klasa 2, gimnazjum*, Warszawa 2009.
- Kowalewski, K., Kąkolewski, I., Plucińska-Mieloch, A.: *Blżej historii. Podręcznik klasa 1, gimnazjum*, Warszawa 2009.
- Kucharczyk, G., Milcarek, P., Robak, M.: *Przez tysiąclecia i wieki. Historia. Podręcznik kl. 1*, Warszawa 2009.
- Kucharczyk, G., Milcarek, P., Robak, M.: *Przez tysiąclecia i wieki. Historia. Podręcznik kl. 2*, Warszawa 2010.
- Małkowski, T., Rzeźniowiecki, J.: *Podróże w czasie. Historia 1. Podręcznik dla gimnazjum*, Gdańsk 2009.
- Małkowski, T., Rzeźniowiecki, J.: *Podróże w czasie. Historia 2. Podręcznik dla gimnazjum*, Gdańsk 2010.
- Moryksiewicz, L., Pacholska, M., Zdziabek, W.: *Poznajemy przeszłość. Starożytność i średniowiecze. Historia 1. Gimnazjum*, Toruń 2009.
- Roszak, S. (red.): *Śladami przeszłości. Podręcznik do historii dla klasy pierwszej gimnazjum*, Staszyn 2009.
- Roszak, S.: *Śladami przeszłości. Podręcznik do historii dla klasy drugiej gimnazjum*, Staszyn 2010.
- Trzcionkowski, L., Wojciechowski, L.: *Historia. Starożytność i średniowiecze. Podręcznik dla klasy 1 gimnazjum*, Warszawa 2009.
- Ustrzycki, J.: *Historia 1. Podręcznik dla gimnazjum*, Gdynia 2009.
- Ustrzycki, J.: *Historia 2. Podręcznik dla gimnazjum*, Gdynia 2010.

### **Gimnazjum — „stare podręczniki” (obejmujące zagadnienia z XIX i XX w.)**

- Bednarz, J., Litwinienko, M., Zapała, K.: *Historia 3. Podręcznik dla gimnazjum*, Gdynia 2007.
- Chachaj, J.: *Historia. Czasy najnowsze. Podręcznik dla klasy 3 gimnazjum*, Warszawa 2005.
- Kucharczyk, G., Milcarek, P., Robak, M.: *Przez tysiąclecia i wieki. Cywilizacje XIX i XX wieku. Podręcznik kl. 3*, Warszawa 2004.
- Małkowski, T., Rzeźniowiecki, J.: *Historia 3. Podręcznik dla gimnazjum*, Gdańsk 2002.
- Mędrzecki, W., Szuchta, R.: *U źródeł współczesności. Dzieje nowożytne i najnowsze*, Warszawa 2001.

- Przybysz, K., Jakubowski, W. J., Włodarczyk, M.: *Dzieje najnowsze. Historia dla gimnazjalistów*, Warszawa 2002.
- Szcześniak, A. L.: *Polska i świat. Wspólne dziedzictwo. Podręcznik dla klasy 3 gimnazjum*, Radom 2001.
- Wojciechowski, G.: *Razem przez wieki. Zrozumieć przeszłość. Historia. Podręcznik do gimnazjum*, Poznań 2001.
- Wendt, J.: *Historia. Podręcznik 3. Gimnazjum*, Gdańsk 2000.

*Teresa Maresz*

**Historical Narration and Iconography of Modern Polish History Textbooks. Their Role in Creating the Picture of Russia and Russians**

*Abstract*

As for many young people a school textbook is the first source of information on history, the author has created a summary of curricula in the latest history textbooks for basic and secondary schools. By doing so, the author tried to find out what the students are taught at school about their eastern neighbor Russia and how it is presented by the author of a given textbook.

*Keywords:* education, history, historical narration, iconography, modern Polish history, Polish school textbooks, Russia, Russians.